

URARTU YAZITLARI IŞIĞINDA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN ANALYSIS ON RELIGION-POLITICS RELATIONS UNDER THE LIGHT OF URARTIAN INSCRIPTIONS

Yusuf KILIÇ* -Elvan ESER**

Özet

Urartu Devleti'nde din, toplumsal organizasyonların düzenli bir şekilde devam edebilmesi ve toplumda birlikteliğin sağlanması için en büyük rolü oynamıştır. Dolayısıyla devletin siyasi ve idari mekanizmasının dinden etkilenmesi de kaçınılmaz olmuştur. Bu sebeple Urartu dini, krallık tarafından desteklenen bir devlet dini haline gelmiştir. Nitekim kral yazıtlarından anlaşıldığına göre, Urartu Ülkesinde yaşayan Hurrili akraba topluluklarla, farklı etnik kimliğe sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrıları birleştirilmek suretiyle geniş katımlı bir din tesis edilmiştir. Neticede yazıtların baş tanrı Haldi'ye hitapla başlaması, kralların kült merkezlerinde taç giymeleri, savaş ve barış gibi siyasi faaliyetler ile ekonomik verimliliği artırmaya yönelik uygulamaların tanrıların kudretiyle yapıldığının yazıtlarda açıkça beyan edilmesi Urartu Ülkesinde din merkezli bir siyasi yapılanmanın varlığının önemli işaretleridir.

Anahtar Kelimeler: *Urartu, Yazıt, Din-Siyaset.*

Abstract

In Urartians, religion played a significant role in the regulation of social organizations and provision of social association. Thus, the political and governmental mechanism was influenced from the religion in Urartians. For this reason, Urartian religion became the legal religion of the Urartu state under the support of the kingdom. It is understood from the inscriptions related to kingdom that a religion with a broad participation was formed by combining various religious beliefs and gods belonging to Hurrian tribes living in Urartu country and various ethnic groups. As a result, the important indicators of a religion centered political structuring in Urartu country are starting the inscriptions addressing the main god Haldi, inscriptions that exhibit crowning in cult centers, or inscriptions explaining that politic activities such as war and peace or practices to increase economical productivity were all conducted with the power of god.

Key Words: *Urartu, Inscriptions, Religion-Politics.*

A-Giriş: Urartu Birliği'nin Kuruluşunda Birleştirici Bir Faktör Olarak Din ve Urartu Panteonunun Oluşumu

Urartu dini, krallık tarafından desteklenen bir devlet dini olarak karşımıza çıkmaktadır. Krallık öncesi geleneklerin etkili olduğu düşünülen Urartu dininin oluşumundaki temel amaç, devletin korunması ve ülke sınırları içindeki etnik farklılıkları ortadan kaldırarak, insanlar arasında birliği sağlamaktır¹. Siyasi birliğin yaratılmasına katkı sağlayacak öğelerin başında ise; ortak dil, ülke insanına hizmet edecek ekonomik katkı ve tüm toplum tarafından benimsenmiş ortak bir tanrılar âlemi gelmektedir. Siyasi bütünlüğün oluşmasında şekillendirici unsur olan dinin içine

* Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü-Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, yklic@pau.edu.tr

** Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi Denizli Sosyal Bilimler MYO., eeser@pau.edu.tr

¹ Recep Yıldırım, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Yıldız Yayıncılık, İzmir 2011, s.168.

alınmış farklı tanrılar ile onu yürütmekle görevlendirilmiş kişiler de ayrı bir öneme sahiptir². Neticede bu politika amacına ulaşmış ve Urartu ülkesinde yaşayan Hurrili akraba topluluklarla, farklı etnik kimliğe sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrıları birleştirilmek suretiyle geniş katılımlı bir din tesis edilmiştir³. Urartu dininde, Hurri, Hitit, Asur, Babil ve İran öğelerinin bulunması bunun en güzel göstergesidir. Ayrıca Urartu dininin birçok öğeyi bünyesinde bulundurması bu dinin çok tanrılı olmasını da beraberinde getirmiştir⁴. Bunun sonucunda Urartu panteonu oldukça kalabalıklaşmıştır. Çünkü her bölgede hatta her kentte yerel tanrılar bulunmakta ve bir ulus bir bölgeyi egemenliği altına alınca oranın yerel tanrılarını da kendi ulusal panteonuna dâhil etmektedir⁵.

Bu anlayış içerisinde Urartu tanrılar âlemi tesis edilmiş ve yönetim tarafından tüm Urartu halklarına resmen duyurulmuştur. Nitekim Kral İşpuini tarafından inşa edilen Meher Kapı Yazıtı'ndaki ifadeler yöneticilerin resmi duyurusu niteliğinde⁶ olup, burada Urartu topluluklarında kutsanan tüm tanrıların isimleri ile bu tanrılara kaç tane kurban kesilmesi gerektiği yazılmıştır⁷. Bu metin Urartu Devleti'nin resmi dininin devlet teşkilâtı ile olan münasebetini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca panteona, fethedilmiş şehirlerin ve komşu milletlerin tanrılarının da dâhil edildiği gözlemlenmektedir⁸. Öte yandan önceki kral Sarduri'ye ait Madır Burç (Sardurburcu) Yazıtı'nda herhangi bir tanrı adının olmayışı Urartu resmi din kavramının Kral İşpuini ile birlikte şekillenmeye başladığı şeklinde yorumlanmaktadır⁹. Zira Urartu Devleti'nin kurucusu I. Sarduri'nin Asurca yazdırmış olduğu ünlü Madır Burç (Sardurburcu) Yazıtı'nda baştanrı Haldi ve diğer tanrıların adı bulunmamaktadır. Böylece I. Sarduri Dönemi'nde Haldi'nin henüz ulusal tanrı olmadığı kanaati oluşmaktadır. Ayrıca kral İşpuini tarafından yaptırılan kaya kabartmalarının ilk örneklerinden biri olan Hazine Piri Kaya Kapısı'ndaki dört satırlık çivi yazısında da tanrı Haldi adı yerine "efendi" tanrısal unvanı geçmektedir. Yazıtın tercümesi şöyledir:

"Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu, efendiye bu yazıtı yaptırdı".

Diğer taraftan kral İşpuini'ye ait çivi yazılı yapı yazıtlarından yalnızca iki tanesinde tanrı Haldi'nin adının geçmesi ise resmi Urartu dininin ancak kralın oğlu Menua ile birlikte ortak (M.Ö.820-810) yönetimi sırasında oluştuğunu ve tanrı Haldi'nin de bu dönemde Urartu dininin başına getirildiğini göstermektedir. Ayrıca İşpuini Dönemi'nde ele geçirilen bölgelerin yerel tanrıları da Urartu panteonuna dâhil edilmiştir. Bu yüzden Meher Kapı Yazıtı, Kral İşpuini Dönemi'nden itibaren Urartu Krallığı'nın politik haritasının canlı bir şekliyi yansıtmaktadır¹⁰.

² Altan Çilingiroğlu, "Urartu Dini", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.474.

³ Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s.183.

⁴ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.182.

⁵ Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkilap Yayınları, İstanbul 1999, s.200.

⁶ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.474.

⁷ "Meher Kapı Kaya Yazıtı'nın tam metni için bkz. Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, (yay. Nezh Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s.42-46.

⁸ B.B. Piotrovskiy, "Urartu Dini", (çev. İsmail Kaynak), *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 23, S. 1/2, 1965, s.37.

⁹ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.475.

¹⁰ Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998, s.32-33.

Görüldüğü üzere Urartu dininin bir devlet dini olduğu, kralların bıraktıkları yazıtlarla sabittir. Nitekim Urartulara ait çivi yazılı metinlerin ilk cümlesi tanrılara hitapla başlamaktadır¹¹. Ayrıca din alanında yapılan reform ile kutsanan tanrı ve tanrıçaların büyüklük derecelerine göre sıralanması bunlara sunulan adak ve kurbanların belirli bazı kurallara bağlanması tesis edilen devlet dininin bir sistematığının olduğunun da en açık göstergesidir¹². Ayrıca birleştirici gaye ile oluşturulmuş devlet panteonunda baş tanrı görevine Urartu topluluğu içerisinde belki de nüfus oranı açısından en kalabalık grubu oluşturan, Hurrilerin tanrısı Teişeba'nın geçmesi beklenirdi. İlaveten Teişeba ve Şivini, krallığın kuruluşundan önce Doğu Anadolu'da özellikle de Van Havzası'nda asli dinsel unsurları oluşturmakta olup, Hazine Piri Kaya Yazıtı'nda görülen Teişeba ideogramı da bu tanrının krallık öncesinde bölgenin baş tanrısı olduğunu göstermektedir¹³. Yine Urartu siyasi teşkilatının ilerleyen sürecinde de Teişeba'nın baş tanrı olarak kabul edilmesi yönetici sınıfın da Hurrili olması anlamına gelirdi. Böylesi bir durumda ise yörenin etnik topluluğu siyasi egemenliği de ele geçirmiş olacaktı. Oysa olaylar bu şekilde gelişim göstermemiş ve Urartu Hanedanlığını I. Sarduri ile ele geçiren Van Gölü'nün güneydoğusunda yaşayan azınlık olarak nitelendirilebilecek bir grup olmuştur. İdareyi ele geçiren grubun kutsadığı tanrının da Urartu krallığı için baş tanrı seçilmesi doğaldır. Netice olarak bu tanrı Haldi'dir¹⁴.

Böylesi bir tercih yapılırken temel etken kalabalık nüfustan ziyade yönetici sınıfın meşruiyet çabası olmuştur. Nitekim Haldi, I. Sarduri ve kabilesinin yerel tanrısıydı. Böylelikle iktidarı eline geçirmiş olan aile kendi yönetimiyle birlikte kendi ilahını da panteonun en üstüne oturtmuştur. Bunu gerçekleştiren Urartu kralı ise I. İşpuini'dir. Bu kral döneminde resmi panteonda baş tanrı iktidar erkinin tanrısı Haldi, ikinci sıradaki tanrı da kalabalık nüfusa sahip Hurrilerin yerel tanrısı Teişeba olmuştur. Nitekim farklı geleneklere sahip toplulukların oluşturduğu siyasi yapılanmada, her topluluğun nüfus oranı ve yönetimdeki etkinliği aynı zamanda bu insanlara hitap edecek dinin de karakterini meydana getirmiştir¹⁵.

Bu nedenle de I. İşpuini'nin en önemli icraatı Haldi kültürünü Urartu'ya getirmesi olmuştur. Bu tanrıya tapınım I. İşpuini'nin siyasetinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu tür dini ve siyasi bir reform yeni bir hanedanın egemenliği altında birleşmiş olan dağ kabilelerini ideolojik bakımdan kaynaştırmak anlamına gelmiştir. İşpuini, Kelişin'deki çift dilli yazıtta babasının unvanlarını devam ettirmektedir. Nitekim burada kullandığı "Güçlü Kral" unvanıyla Asur kalıplarından yararlanmaya devam etmektedir. Ancak bunlar arasında yeni ulusal öğelere de yer vermektedir. Ülkenin yerli dildeki adı Biainili, başkentini adı Tuşpa ve her şeyden önce ulusal tanrı Haldi'nin adı da geçmektedir. Daha önceki kral I. Sarduri zamanı yazıtlarında ne Tuşpa ne de Haldi'den söz edilmemektedir. Görünüşe göre bu yeni ulusal öğelerle birlikte kral devletin kuruluş aşamasını tamamlamıştır. Tanrı Haldi'nin Urartu baş tanrılığına yükseltilişi, devletin kuruluş

¹¹ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.168.

¹² V. Ünsal, *a.g.e.*, s.184.

¹³ Atilla Batmaz, "Urartu Anıtsal Kaya Nişlerinin Olası Kaynakları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s.155.

¹⁴ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.474.

¹⁵ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.474.

sürecinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Bu da kuşkusuz İşpuini'nin kişisel gelişimine dayanmaktadır¹⁶.

Ele geçirilen metinlerin büyük bir bölümünün tanrı Haldi'ye ithaf edilmesi, Urartuların en büyük tanrısının Haldi olduğunu gösterdiği gibi, pek çok metinde Haldi'yle birlikte tanrı Teişeba ve Şivini'nin adının da geçmesi Urartularda bir tanrı üçlüsünün varlığını ortaya koymaktadır¹⁷.

Esasen Hurrilerin Fırtına ve Gök Tanrısı olan "Teişeba" Hitit panteonunda "Teşup" adıyla geçmektedir. Savaşta düşmanı şimşekleri ile yaktığına inanılan bu tanrının simgesi üç şualı şimşek demetidir¹⁸. Teişeba'nın kutsal hayvanı ise Eski Ön-Asya dünyasında fırtına tanrısının kutsal hayvanı olarak bilinen boğadır. Ayrıca boğa, fırtına tanrısına tapınaklarda kurban olarak sunulmaktadır. Fırtına Tanrısı Teişeba ve boğa figürü gücün simgesi olarak Urartuların kabartmalarında, duvar resimlerinde, kemerlerin, kalkanların üzerinde ve kazan kulplarında da tasvir edilmiştir¹⁹. Bununla birlikte Teişeba, Meher Kapı Kaya Yazıtı'na göre, Haldi'den sonra kurban sayısı en yüksek olan tanrıdır²⁰. Tanrı Teişeba adına Urartu Kralları'ndan I. Rusa ve II. Rusa tarafından kentler kurulmuştur²¹. Bu kentler içinde en ünlü olanı, II. Rusa'nın iktidarının ilk yılında Aras'ın sol kollarından biri olan Razdan Irmağı kıyısında yani Ermenicedeki adıyla *Kaşmir-Blur* (Kızıltepe)'da kurulan "Fırtına Tanrısının Kenti" (*Teişebai URU*) adını taşıyan kenttir²².

İşpuini ve Menua Dönemi'nden kalan "Kalatgah Yazıtı" da Tanrı Teişeba'nın önemine atfen dikkate değerdir. Bu yazıtta şu ifadeler geçmektedir:

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle ve tanrı Teişeba'nın kudretiyle, Biainili'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Sapaili Ülkesi'ne doğru gittikleri zaman, bu ülkeyi aldılar ve kralını aldılar. Hem tanrı Haldi hem de tanrı Teişeba için bina yaptırıldılar... şehrini Tanrı Haldi için onun Uise Şehir olarak ayırdılar. Sapaili Ülkesi'nin ağaçlarını tanrı Teişeba için onun tanrısız ağaçları olarak ayırdılar....taşıdılar"²³.

Urartu resmi panteonunda üçüncü sırada yer alan tanrı ise Güneş Tanrısı Şivini'dir. Şivini'nin sembolünün kült tasviri bulunan Urartu mühürlerinde sıkça rastlanılan kanatlı güneş kursu olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda görülen ilahe isimlerinin birbirini takiben sıralarına göre, Şivini'nin eşi ise üçüncü sıradaki Tuşpuea'dır. Eğer kanatlı güneş kursu hakikaten Şivini'yi temsil ediyorsa o halde kült kazanlarında sık görülen kanatlı kadın figürleri de Tuşpuea'yı temsil etmektedir²⁴.

İşpuini ve Menua Dönemi'ne tarihlenen bir başka yazıt Eski Van Şehri'ndeki (Surp Pogos Kilisesi) yazıttır. Bu yazıtta Tanrı Haldi ve Teişeba'dan başka Şivini'nin adı da geçmektedir. Bu yazıtın içeriğine kısaca değinmekte fayda vardır. Neredeyse tüm Urartu yazıtlarında karşılaştığı şekliyle Tanrı Haldi'ye hitapla başlayan yazıt:

¹⁶ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s.47-49.

¹⁷ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.184.

¹⁸ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s.218-222.

¹⁹ Recep Yıldırım, *Urartu İğneleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s.22.

²⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.186.

²¹ O. Belli, *a.g.e.*, s.33.

²² M. Salvini, *a.g.e.*, s.116.

²³ B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s.43.

²⁴ B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s. 43.

“Efendi tanrı Haldi’ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktiler. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiterihu boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür...”

Metin lanet ifadelerinin olduğu ve diğer tanrıların anıldığı kısım ile son bulmaktadır:

“...Her kim bu yazıtta karşı suç işlerse, her kim çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp “tahrip et” derse veya her kim değişik bir şey “Ben yaptım” derse; Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve Tanrı Şivuni onu bırakmasınlar, ne adını ne de soyunu, yeryüzünde...”²⁵.

Bu yazıt Urartu tanrı üçlüsünün bir arada zikredilmesi özelliğiyle diğer Urartu yazıtlarından ayrılmaktadır²⁶.

Bununla birlikte Urartu halkını ortak bir din çatısı altında toplamak amacıyla düzenlenen bu resmi tanrıların sayısı, ele geçirilen ülkelerin tanrılarının katılımıyla giderek artmıştır. Kral I. Arğişti’nin batıdaki Hatti ve Süpani ülkelerinden getirip Aras boyundaki Erebuni²⁷’ye yerleştirdiği²⁸ 6.600 kişi ile birlikte taşınan tanrı İubşa bunun en iyi örneklerinden biridir²⁹. Böylelikle fethedilen memleketlerin yerel tanrıları da Urartu devlet panteonuna katılmak suretiyle bu toplulukların Urartu siyasi iktidarına itaatleri sağlanmak istenmiştir.

B-Tanrı Haldi’nin Urartu Siyasi Tarihi’ndeki Yeri ve Kutsal Ardini (Muşafir) Kenti

Urartuların inanç ve siyaset dünyasında önemli rol oynayan Tanrı Haldi’nin (Kuzey Mezopotamya’da tapınım gördüğü, kutsal kentinin Urartu’nun güney sınırındaki Ardini (Muşafir)³⁰ olduğu ve Urartu krallığını kuran topluluklarla beraber Doğu Anadolu’ya geldiği ön görülmektedir. Nitekim Kuzey Mezopotamya’da tanrısal öge olarak kişi isimlerinde “Haldi” kullanımı, Orta Asur Dönemi’ne ait belgelerde tespit edilebilmektedir³¹. İsmi etimolojisi kesin olmamakla beraber “hal” kelimesinin batı Kafkasya dillerinde “gök” olarak anıldığı ve Urartu baş tanrısının isminin buradan geldiği belirtilmektedir. Urartularda ise Tanrı Haldi’nin ismine ilk defa İşpuini Dönemi’ndeki yazıtlarda tesadüf edildiğini ve devletin yıkılışına kadar tüm yazıtlarda adının geçtiğini belirtmiştik³².

Urartu Devleti’nin baş tanrısı Haldi ve diğer tanrılar Meher Kapısı Kaya Yazıtı’nda belirtilen özelliklerine uygun olarak çeşitli sembol, silah ve hayvanlarıyla birlikte ilk kez Anzaf Kalesi buluntuları içerisinde ele geçen bir bronz kalkan üzerinde betimlenmiştir. Urartu dinine yepyeni bir boyut kazandıran bu betimlemede,³³ Haldi solundaki diğer Urartu tanrılarının aksine hayvan

²⁵ M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 37.

²⁶ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 206-207.

²⁷ Erebuni kenti, Aras Nehri’nin kuzey kıyısında yer almaktadır. Boris Piotrovsky, “Early Cultures of the Lands of the Scythians”, Metropolitan Museum of Art Bulletin, 1974, s.12-25.

²⁸ Paul Zimansky, “Urartian Material Culture as Stafe Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire”, Bulletin of the American Schols of Oriental Research, 1995, s.105.

²⁹ V. Sevin, *a.g.e.*, s.218-222.

³⁰ Ardini (Muşafir) kentinin lokalizasyonu için bakınız, H.F. Russell, “Shalmaneser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources”, Anatolia Studies, Vol. 34, 1984, s.176.

³¹ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 46.

³² V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 184-185.

³³ O. Belli, *a.g.e.*, s.37.

üzerinde değil ayakta ve sağ taraftaki düşman askerlerine koşar adım gösterilmiş, boyu da hayvan üzerinde veya ayakta duran diğer tanrıların büyüklüğüne yakın çizilmiştir. Burada Haldi, “gövdesinden çıkan ve sanki güneşin çevresine yaydığı dairesel bir ışık demeti içindeymiş gibi” gösterilmiştir. Yani Meher Kapı Kaya Yazıtı’nda tanrı Haldi’nin özellikleri arasında belirtilen “dasi” çok ışıklı olma özelliği burada ilk kez anlamlı ve çok başarılı bir yöntemle betimlenmiştir³⁴. Netice olarak Meher Kapı Kaya Yazıtı’ndaki ifadelerden ve Anzaf Kalesi buluntuları arasında ele geçen kalkan parçası üzerindeki tasvirlerden anlaşıldığı gibi, bu dönemle birlikte Tanrı Haldi, Urartu Devleti’nde baş tanrı olarak tapınım görmeye başlamıştır. Bununla birlikte Mişaşir kentinin Urartu tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Zira Urartu’nun baş tanrısı Haldi’nin ana tapınım merkezi Mişaşir’de bulunmaktadır.

Diğer taraftan Eski Yakındoğu dünyasının en önemli kült merkezlerinden biri olan bu tapınağa Asurlular “Muşaşir”, Urartular “Ardini” adını vermişlerdir. Bu ünlü tapınak yalnızca Urartu Krallığı tarafından değil, batıda Tabal³⁵, güneydoğuda Habhi ve güneyde de Asur Krallığı tarafından kutsanmaktadır³⁶. Muşaşir doğrudan Urartu egemenlik bölgesi sınırları içinde olmadığı gibi, Tanrı Haldi de başlangıçta Urartu panteonuna dâhil değildir³⁷. Ancak saltanatının son 10 yılını oğlu Menua ile paylaşan kral İşpuini oğlu ile birlikte Muşaşir Tapınağı ve Sarayı’na çok önemli seferler yapmıştır. Bu iki kral Van’dan başlayan ve yaklaşık 300 km uzunluğunda olan “Ordu Yolu”nu aştıktan sonra Revandiz Bölgesi’ne ulaşmışlar ve burada ünlü Kelişin Steli’ni dikmişlerdir. Asurca ve Urartuca yazılan Kelişin Steli’nde, yapılan sefer ve özellikle bu bölgede bulunan kutsal Muşaşir Tapınağı ve Sarayı’nın nasıl Urartu Krallığı’na geçtiği ve ulusal Tanrı Haldi’nin burada ne denli saygınlık kazandığı anlatılmaktadır. Urartu ve Asur krallıkları için oldukça stratejik bir konumda olan Muşaşir Tapınağı’na yapılan sefer sırasında, tapınak yönetimine 1.112 adet büyükbaş ile 21.600 adet küçükbaş hayvan, çeşitli metal eşya ve silah bağışlanarak krallığın ulusal tanrısı Haldi’nin baş tanrı olarak saygınlık görmesi sağlanmıştır. Bu olay siyasal yönden çok büyük bir önem taşımaktadır³⁸.

Muşaşir kentinin Urartu egemenliğine girişini anlatan çift dilli Kelişin Yazıtı askeri içerikten çok dini bir seremoni ile alakalı olup, Urartu dini konusunda çok önemli bilgilere sahiptir. Nitekim Kelişin Yazıtı’nda Tanrı Haldi’ye övgüler içeren şu ifadeler yer almaktadır:

“Güçlü kral, Surili Ülkesi’nin kralı, Biainili Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini’nin oğlu Menua, Ardini şehrine, tanrı Haldi’nin huzuruna geldikleri zaman bir tapınak yaptırıldılar ve Tanrı Haldi’ye bir stel diktirdiler. Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan sundu, bakır... lar sundu, bakır kaplar sundu, ...sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. Bunları Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci olan efendi tanrı Haldi’ye verdi. 1.112 büyükbaş hayvan, 9.120 gönüllü getirilen dişi keçi ve kuzu ve 12.480 büyük dişi keçiyi kurban etti. Sarduri oğlu İşpuini, büyük kral,

³⁴ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 203; O.Belli, *a.g.e.*, s.39.

³⁵ Geniş bilgi için bakınız. Suzan Akkuş Mutlu, “Tabal Krallığı”, I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, C.7, Nevşehir 2011, s.257-267.

³⁶ O. Belli, *a.g.e.*, s.33.

³⁷ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 48-49.

³⁸ Oktay Belli, “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”, *Urartu: Savaş ve Estetik*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.57-58.

güçlü kral, Surili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, tanrı Haldi huzuruna Ardini şehrine geldiği zaman, tanrı Haldi'nin kuvvetiyle...³⁹ .

Bu yazıta göre, İşpuini ve oğlu Menua, M.Ö. 9 yüzyıldan itibaren kutsal bir şehir olduğu bilinen Muşaşir kentini zor kullanmadan ele geçirmişlerdir. İşpuini ve oğlu Menua bu kenti ele geçirdikten sonra, Urartu dini ile ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. İşpuini'nin yaptığı düzenlemelerle bu tarihten itibaren Urartu sınırları içindeki farklı inançların tanrılarına da önem verilmeye başlanmıştır⁴⁰ .

Kelişin Yazıtı'nın devam eden satırlarında ise Eski Yakınoğu hükümdarlarının sıklıkla başvurduğu bir gelenek olan ve eserlerini ilahi koruma altına almak gayesiyle uyguladıkları dua-beddua formu göze çarpmaktadır. Buna göre İşpuini ve oğlu Menua:

“Sarduri oğlu İşpuini (ve) İşpuini oğlu Menua Ardini kentinde Haldi'nin huzuruna çıktıkları zaman Haldi'ye eşyalar adayarak dediler ki: “Haldi kapılarından her kim bir şey götürürse..., her kim bir başkasının (onları) götürmesine sebep olur ve hiçbir şey yapmazsa, her kim bunu hükümdarlardan saklarsa, ... Her kim Haldi'nin kapılarından eşyaların götürüldüğünü duyar ya da bir başkasına bunu yaptırırsa, Haldi onun tohumlarını yeryüzünden silsin! Her kim bu yazıtı yerinden kaldırırsa, her kim (onu) kırarsa, her kim bir başkasını böyle şeyler yapmasına sebep olur, her kim bir başkasına, git, onu yerle bir et, derse, Haldi, Teişeba, Şivini (ve) Ardini şehrinin tanrıları (onu) tohumlarını yeryüzünden yok etsin”⁴¹ denilmektedir.

İşpuini ve oğlu Menua'nın tanrı Haldi'den yardım alarak ele geçirdikleri kutsal kent Muşaşir M.Ö. 714 yılına kadar Urartu Krallığı'nın kült ve taht merkezi olmuştur. Nitekim II. Sarduri'den sonra Urartu tahtına çıkan I. Rusa (M.Ö. 730-714)'nın da kutsal kent Muşaşir'de Haldi tapınağında tahta çıktığı bilinmektedir⁴². Muşaşir'in kült ve taht merkezi olarak seçilmesi tamamen siyasi bir karardır. Çünkü pek çok Urartu kralı burada tahta çıkmıştır. Şu da unutulmamalıdır ki, Muşaşir şehri Urartu siyasetine güç katmış ve Urartu krallarına meşruiyet kazandırmıştır⁴³. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi, Tanrı Haldi Yukarı Mezopotamya'daki Muşaşir kentinde tapınım görmekteydi. Bu doğrultuda kendi meşruiyetlerini Tanrı Haldi'ye bağlayan Urartu kralları için Muşaşir kenti siyasi olduğu kadar dini bir öneme sahipti. Nitekim yönetme erkini Tanrı Haldi'nin elinden alan Urartu kralları için onun kutsal tapınağında taç giyerek tahta çıkma; böylece meşrulaşmak ve ilahi güçten destek almak anlamına gelmekteydi.

İlerleyen süreçte Urartu tahtına çıkan I. Rusa zamanında da Muşaşir kenti siyasi ve dini merkez olma özelliğini devam ettirmiştir. I. Rusa'nın Muşaşir kentine verdiği önemi anlatan en güzel yazıt çift dilli “Topzava Steli”dir. Yazıtta:

“Sarduri oğlu Rusa der ki: Ardini şehrinin kralı Urzana önüme (huzuruma) çıktı. Onun bütün ordusunu yedirdim içirdim (besledim). Bu iyilik (merhametim) sebebiyle, tanrı Haldi'nin buyruğuyla ve Rusa'nın başarılılığı için ana yol üzerinde tapınaklar yaptırDIM. Urzana'yı vali

³⁹ Metnin tamamı için bkz. Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, (çev. Dilek Şendil), C. 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s.233-234; V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 207.

⁴⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 208.

⁴¹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. 2, s.233-234.

⁴² Veli Sevin, “Urartu Devleti”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.452.

⁴³ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 220.

atadım ve Ardini şehrine yerleştirdim. Aynı yıl ben Sarduri oğlu Rusa Ardini şehrine geldim. Urzana'yı kral atalarının yüksek tahtlarının üzerine oturttum... Urzana tanrıların önünde, tanrıların tapınağında, benim huzurumda kurbanlar sundu. Aynı zamanda kapıda efendi tanrı Haldi'ye bir tapınak yolunun ilahi gücüne bir konut yaptırdım. Urzana bana yedek kuvvet... ona özgü bir tür savaş arabası verdi. Yedek kuvveti aldım ve tanrı Haldi'nin buyruğuyla ben Rusa, Asur ülkesinin şehirleriyle karşı karşıya geldim ve onları yerle bir ettim. Bundan sonra Urzana elimden tuttu. Ona baktım... onu krallık tahtına oturttum. Ardini şehrinin halkı bu törendeydiler. Bu yurdun bağışların tümünü Ardini şehrine verdim. Ardini şehrinin halkı için bayram yaptım. Ondan sonra kendi ülkeme geri gittim. Tanrı Haldi'nin hizmetçisi ve halkının sadık çobanı, Rusa, tanrı Haldi'nin kudretiyle ve ordularının gücüyle savaştan korkmadı. Tanrı Haldi bana ömrüm boyunca güç, yetki ve sevinç verdi. Biainili ülkesini yönettim ve düşman ülkesini bastırdım. Bundan sonra, güneyde barış sağlanmıştır. Her kim tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bunları yaparsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar soyunu ve adını bırakmasınlar"⁴⁴ ifadeleri kullanılmıştır.

Bu yazıt Muşasir şehri ve burada bulunan tapınağın, Urartu krallığı için büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir⁴⁵. Ancak I. Rusa Topzava Steli'inde kahramanlığından bahsetse de onun, tedbirli bir politika izleyerek Asur ile karşı karşıya gelmekten kaçındığı bilinmektedir. Bu sırada, gelişen başka bir olay ise II. Sargon'un Asur tahtını zorla ele geçirmiş olmasıdır. II. Sargon bir süre sonra Urartu topraklarına, bilinen sekizinci seferini düzenlemiş ve bu sefer Muşasir kentinin tekrar Asur hâkimiyetine girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu yenilgi sonucunda Urartu tarihinde önemli değişiklikler olmuştur. I. Rusa hayatını kaybetmiş, Muşasir'deki Haldi tapınağı yağmalanmış, tapınaktaki Urartu hazineleri ile tanrı heykelleri Asur'a götürülmüştür⁴⁶. Ayrıca Asur yağması sırasında tapınak ve sarayda bulunan alet, eşya, silah, heykel ve kült eşyası, kâtipler tarafından tek tek tartılarak listesi tutulmuştur. Ele geçirilen fildişi eserler, değerli taşlar, altın, gümüş ve bronzdan yapılmış eşya, alet ve törensel silahlar ile kalay ve demirden yapılan eşyalar, büyük bir ganimet oluşturmaktadır. Öyle ki tapınak ve saraydan yağmalanan altın eşyanın ağırlığı 10 ton; gümüş eşya, alet ve silahın ağırlığı 20 ton; bronz eşya, alet, silah ve heykelin ağırlığı ise toplam 109 tondur⁴⁷. Ayrıca Asur Kralı II. Sargon'un ünlü seferinin kayıtlarını içeren ganimet listesinde Muşasir kentindeki Haldi Tapınağı'na sunulan silah adakları arasında 25.212 adet tunç kalkan ve miğfer, 1.514 büyük ve küçük tunç mızrak ile 305.412 adet tunç hançer ve yay bulunduğu belirtilmektedir⁴⁸. Her ne kadar Asur kralı II. Sargon tarafından kutsal tapınağın yağmalandığını ve hatta Tanrı Haldi'nin heykelinin Asur'a götürüldüğünü duyan I. Rusa'nın hastalanarak öldüğü iddia edilse de Asur yazıtları olayı farklı anlatmaktadır. Onlara göre, Muşasir Tapınağı ve Sarayı'nın yağmalandığını ve Tanrı Haldi heykelinin Asur'a götürüldüğünü duyan I. Rusa üzüntüsünden demir hançerini kalbine saplayıp intihar etmiştir⁴⁹.

Sonuç olarak Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 714 yılında gerçekleştirdiği sefer Urartu için bir felaket olmuştur. Nitekim Muşasir kentinin düşüşü ve tapınakta bulunan kutsal eşyaların Asur'a

⁴⁴ M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 268-269.

⁴⁵ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.219-220.

⁴⁶ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara 1992, s.36.

⁴⁷ O. Belli, *a.g.m.*, s.68.

⁴⁸ Hanifi Biber, "Urartu Silahları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 462.

⁴⁹ O. Belli, *a.g.m.*, s.68.

götürülüşü bir noktada Urartu krallığının meşruiyetini yitirmesi anlamına gelmektedir. Kuruluş temeli dini meşruiyet esasına dayanan Urartu idaresi için kutsiyet atfedecekleri ve Tanrı Haldi'yle bağdaştıracakları yeni tapınaklar merkezleri inşa etmeleri artık şart olmuştur. Bu amaçla Urartu kralı II. Rusa başkent Tuşpa ve çevresinde kutsal kentler inşa ettirmiştir. Van Gölü'nün doğu, kuzey ve batı kıyıları üzerinde kurulmuş olan bu kentler savunmaya dönük askeri olmaktan daha çok tanrı Haldi ve kültüne yönelik dinsel amaçla oluşturulmuş kentlerdir⁵⁰. II. Rusa böylece ata yurdundaki Muşaşir Haldi Tapınağı'na karşı dört yeni kutsal merkez yaratarak devletiyle özdeşleşen tanrısına başrahip sıfatıyla duyduğu saygı ve sevgiyi ifade etmeye çalışmıştır. Bahsi geçen bu dört kent günümüzde Toprakkale (Rusahinili), Kef Kalesi (Adilcevaz), Ayanis ve Kaşmir-Bulur adını taşımaktadır⁵¹. Bunlardan öne çıkan Toprakkale M.Ö. 7. yüzyılda Urartu hükümdarlarının daha önceleri Muşaşir'de yapılan taç giyme törenlerini gerçekleştirdikleri yeni merkez olmuştur⁵². Ayrıca Toprakkale'ye atfedilen dini misyon siyasi üstünlükle de pekiştirilmek istenmiş ve kral II. Rusa yönetim merkezini değiştirerek başkenti Tuşpa'dan Toprakkale'ye nakletmiştir⁵³. Böylece Toprakkale dini ve siyasi gücü tek elde toplayan yegâne merkez vasfını kazanmıştır.

Urartu krallığının ulusal tanrısı olan Haldi adına yapılan en eski kare planlı tapınak ise Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunmaktadır. Aşağı Anzaf Kalesi'nin 900 m güneyinde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi, Urartu kralı İşpuini'nin oğlu Menua (M.Ö. 810-786) tarafından kurulmuştur⁵⁴. Urartu Krallığı'nın ulusal tanrısı Haldi'ye adanan tapınak, kalenin en yüksek rakımını oluşturan güney kesiminde yer almaktadır⁵⁵. Ayrıca bu kale, Urartu Krallığı'nın en önemli kült merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Nitekim kalenin doğusu ve kuzeybatısındaki kayalıkların düzeltilen kısımlarında onun kutsallığını simgeleyen çeşitli biçimlerde 22 anıtsal kaya işareti bulunmaktadır. Kral Menua Dönemi'nde yapılan kalelerin hiçbirinde bu denli zengin ve anıtsal kaya işareti yoktur. Urartu başkenti Tuşpa ve Meher Kapısı'nın yakınında dahi bu kadar çok anıtsal kaya işaretinin bulunmadığını göz önüne alırsak, Yukarı Anzaf Kalesi'nin Tanrı Haldi'ye adanmış önemli bir dinsel merkez olduğu kolayca ortaya çıkacaktır⁵⁶. Kalenin kuzeydoğu köşe duvarında bir de inşa yazıtı bulunmaktadır. Yazıttan şunlar okunmaktadır:

"Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde. İşpuini oğlu Menua, Tanrı Haldi'ye, efendiye, bu tapınağı ve bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi".

Bu yazıt yine kral Menua tarafından yaptırılan Patnos-Anzavurtepe ve Körzüt kalelerindeki tapınak yazıtlardan farklı olarak, kralın yapmış olduğu askeri eylemlerinden hiç söz etmemektedir. Bu yüzden tapınağın Menua'nın henüz herhangi bir askeri eyleme girişmediği, yani krallığının ilk yıllarına ait olduğu düşünülmektedir.

⁵⁰ V. Sevin, *a.g.m.*, s.457-458.

⁵¹ Özlem Çevik, "İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kenti-Ayanis", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s.198; V. Sevin, *a.g.m.*, s.458.

⁵² V. Sevin, *a.g.m.*, s.459.

⁵³ M. T. Tarhan, *a.g.m.*, s.192.

⁵⁴ Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s.203.

⁵⁵ O. Belli, *a.g.e.*, s.25.

⁵⁶ O. Belli, *a.g.m.*, s.203-204.

Aşağı Anzaf Kalesi ise Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın 11 km. kuzeydoğusunda, bugünkü Van-İran modern kara ve demir yolunun hemen yakınında bulunmaktadır. Eskiçağda savunma yönünden çok büyük bir öneme sahip olan Aşağı Anzaf Kalesi doğuda kuzeybatı İran ve kuzeyde Trans Kafkasya'dan geçerek Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'ya inen tarihi karayollarının son düğüm noktasında kurulmuştur. Kralı İşpuini tarafından kurulan Kale'deki yazıttan aşağıdaki ifadeler okunmaktadır:

*"Tanrı Haldin'in gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi. Güçlü Kral, Büyük Kral, Bia Ülkesinin Kralı"*⁵⁷.

Ayrıca Aşağı Anzaf Kalesi'nde ele geçen tunçtan yapılmış kalkan üzerindeki kısa bir adak metninde Kral II. Argiştı ile Tanrı Haldi arasındaki bağ izah edilmektedir. Burada:

*"Rusa oğlu Argiştı bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye sundu. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Rusa oğlu Argiştı, güçlü kral, Tuşpa şehrinin kahramanıdır"*⁵⁸ denilmektedir.

Urartu yazıtlarında sıkça karşımıza çıkan "... tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Hatti ülkesini ele geçirdi, [kral] Hilaruada'nın ülkesini de ele geçirdi. Onları Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür..." söylemi Urartu Devleti'nin savaşa ve silaha ne denli önem verdiğinin ifadesidir. Urartu toplumunda silah aynı zamanda kutsal bir anlam taşımakta ve tapınaklara adak eşyası olarak bırakılmaktadır⁵⁹.

Ayrıca Urartu inancında Tanrı Haldi, kralı sefere çıkarken kutsayan ve onun muzaffer olmasına yardım edendir. Bu nokrada Tanrı Haldi'ye atfedilmiş Muşaşir tapınağında mızrak ve kült kalkanlarının bulunması tesadüfi değildir. Belki de bu yüzden Muşaşir tapınağına "kalkan evi" adı da verilmiştir⁶⁰. Nitekim Tanrı Haldi Urartu resmi panteonunda baş tanrı olmasının yanı sıra tıpkı Asurluların ulusal tanrısı Assur gibi savaş tanrısı olma özelliğini de taşımaktadır⁶¹. Bunun bir sonucu olarak da Urartuların merasimlerinde Tanrı Haldi çoğu zaman asker görünüşündedir ve genellikle silahları ile anılmıştır. Dolayısıyla "Haldi şurisi ile yola çıktı" ifadesi de pek çok sefer yazıtında yer almıştır. Burada geçen "şuri" terimi ile kastedilen kelimenin silah olduğu bilinmektedir⁶².

Tanrı Haldi'nin Urartu toplumunda baş tanrı ve savaş tanrısı olarak kabul gördüğüne en güzel delil Menua Dönemi'ne ait olan "Palu Yazıtıdır". Bu yazıt hem askeri bir seferden hem de burada Tanrı Haldi adına yapılan bir tapınaktan bahsetmektedir. Yazıttaki ifadeler aynen şöyledir:

"Tanrı Haldi, silahları (?) ile sefere çıktı, O Sebeteria şehrinin ülkesini fethetti, Huzana kenti ülkesini fethetti, Şupa(ne) kentini fethetti, Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahları () güçlüdür.

⁵⁷ O. Belli, *a.g.m.*, s.201.

⁵⁸ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1984, s.60-64; V. Ünsal, *a.g.e.*, s.225.

⁵⁹ H. Biber, *a.g.m.*, s.462.

⁶⁰ B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s.42.

⁶¹ O. Belli, *a.g.e.*, s.33.

⁶² V. Ünsal, *a.g.e.*, s.185.

*Tanrı Haldi'nin gücü ile, İşpuini oğlu Menua ilerledi.....Tanrı Haldi'ye bu steli diktirdi. Sebeteria şehrinde tanrı Haldi'ye bir tapınak yaptırdı..."*⁶³.

Yazıtın muhtevasından anlaşılacağı üzere sefere çıkan ve farklı ülkeleri ele geçiren tanrı Haldi'nin manevi gücüdür. Yazıtta geçen, *"Tanrı Haldi mızrağı ile sefere çıktı"* ifadesi bu durumun en somut göstergesidir. Ayrıca bu döneme tarihlenen birçok yazıtta, *"Tanrı Haldi önden gitti"* ifadesi ile karşılaşılmaktadır. Bu ifadeler krallık için tanrı Haldi'nin manevi kudretinin ne derece arttığını göstermektedir⁶⁴. Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı'nda ele geçen bronz kalkan üzerinde tanrı Haldi düşman askerleri üzerine sanki koşmuyor da atlıyormuşçasına bir canlılıkla betimlenmiştir⁶⁵. Urartu yazıtlarında belirtildiği şekli ile ya seferler tanrı Haldi'nin kudretiyle zafere dönüştürülmüş, ya da zaferi kazanan bizzat tanrının kendisidir⁶⁶. Ayrıca Fırat Nehrine bakan dik yamaçtaki Urartu kalesinin (olasılıkla metinde adı geçen Tumeişki⁶⁷) eteğinde sarp kayaya kazınmış olarak bulunan ve II. Sarduri'nin yaptığı bir savaşı aktaran yazıtta konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

"Haldi ileriye fırladı, silahını Meliddu (Malatya/Melid) ülkesinin kralı, Şahu'nun oğlu Hilaruada'nın üstüne indirdi, onu Argiştı oğlu Sarduri'nin boyunduruğuna verdi. Haldi kudretli, Haldi'nin silahı kuvvetli. Argiştı oğlu Sarduri öne çıktı...Fırat temiz bir yerdi, buraya geçmiş bir kral dahi bulunmazdı. Efendim Haldi'den, Teişeba'dan, Şivini'den Urartu tanrılarında kendime beylerin yüceliğini diledim. Tanrılar sesime kulak verdiler, bana yolu açtılar. Tumeişki'nin önünden askerlerle birlikte geçtim. Aynı gün ülkeye ilerledim. Kalava'nın güneyini kolladım, Meliddu'nun kuzeyindeki Karnişi dağlarına kadar ulaştım. Zabşa'yı aşım Muşani'ye vardım. Bir günde on dört kale ve yetmiş kasabayı zapt ettim. Kaleleri yerle bir ettim, kasabaları yaktım. Elli savaş arabasına el koydum. Savaştan dönerken Hilaruada'nın surlarla çevrili kraliyet şehri Sasi'yi kuşattım, savaşta ele geçirdim. Oradan aldığım malları, erkekleri, kadınları eve getirdim..."

Yazıtın devam eden satırlarında ise kral II. Sarduri şunları söylemektedir:

"...İçeri girdim, emrettim: Meliddu'nun etrafı sarılsın! Hilaruada huzuruma geldi, ayaklarıma kapandı, ayaklarını tuttu. Merhamet gösterdim. Ganimet olarak altın, gümüş, mallar alıp Urartu'ya getirdim. Onu da haraca bağladım. Oradaki dokuz kaleyi aldım (ve) kendi ülkemin topraklarına ekledim: Hazani, Yaurahi, Tumeişki, Vasini, Maninui, Aruşi, Kulbitarini, Taşe (yani) Kuera'nın kralıdır, Urartu'nun kralı büyük kral, Tuşpa şehrinin beyidir".

Yazıtın son satırlarında da kral II. Sarduri yazıtın ebediyetle var olması için şu dua-beddua formunu kullanmaktadır:

⁶³ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elaziğ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1996, s. 48; M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 70.

⁶⁴ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.209-210.

⁶⁵ O. Belli, *a.g.e.*, s.42-43.

⁶⁶ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.210.

⁶⁷ Tumeişki (Klasik Tomisa), Fırat'ın Malatya'ya karşı olan doğu kıyısında, Elaziğ-Malatya Karayolunun kuzey kıyısında yer almaktadır. Bkz. Veli Sevin "Elaziğ Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, C.15, S.2, Elaziğ 2005, s.382; Ayşe Çağlayan, "Baskil İlçesi'nin (Elaziğ) Yerleşme Tarihi", Doğu Anadolu Araştırmaları 4, Elaziğ 2003, s.10.

“Bu yazıyı her kim silerse, kim zarar verirse, kim üstünü karalarsa, kim bunlara kalkıştırsa, kim, “git, sil!” derse, Haldi, Teişeba, Şivini (ve) tanrılar onu (ve) ailesini de güneşin altından silsin. Ona sığınak (...) vermesinler, ne tanrı ne insanoğlu onun bir yere gitmesine izin versin”⁶⁸.

Büyük bir mızrakla simgelenen bu tanrının savaşta daima ordunun önünde gittiğine inanılmış, adak olarak çeşitli silahlar sunulmuş ve bunlar tapınaklarda saklanmıştır. Nitekim bu tanrının Muşşir kenti dışındaki tapınaklarında da bir “savaş kültü” nün varlığını kanıtlayan mızrak, kılıç, kalkan, ok ve yay gibi silahlara rastlanmıştır⁶⁹. Nitekim kral I. Argiştî’ye ait olan buluntular arasında bir kalkan dikkate değerdir. Teişeba (Karmir-Blur) da ele geçen bu tunç kalkan üzerinde “Minua oğlu Argiştî, bu kalkanı efendi tanrı Haldî’ye İrebuni şehrinde adadı...” ifadesi yer almaktadır. Yine bu küçük buluntulardan bir miğfer üzerinde ise “Minua oğlu Argiştî, bu miğferi efendi tanrı Haldî’ye adadı” şeklinde bir ifade vardır. Bir başka örnek ise bir ok ucu üzerinde yazılı olan “Argiştî, efendi tanrı Haldî’ye adadı” ifadesidir. Tüm bunlar Urartu krallarının tanrı Haldî’ye sadece tapınak ve benzeri yapılar yapmakla kalmayıp, ona bazı silah vb. şeyleri de adadıklarının açık göstergedir⁷⁰.

C-Urartu Anıtsal Yapıları ve Yazıtları Işığında Din-Siyaset İlişkisi

İnsan zihninde kutsal olan bir alanın sınırlarının çizilerek sekülere ait mimariden ayrılması durumuna “hiyerofoni” denilmektedir. Hiyerofoni Eski Yakınoğu’daki ilkel toplumların birçoğunda olduğu gibi, Urartu toplumunda da hem tapınak hem de kaya mimarisinde karşılık bulmuştur. Başka bir deyişle Eski Yakınoğu dinlerinde sıkça görünen hiyerofoni, Urartu Devleti’nin tapınak ve kaya anıtlarında da kendini biçimsel olarak yansıtmaktadır. Bu açıdan incelendiğinde kült uygulamalarının gerçekleştirildiği alanlar, arkeolojik ve epigrafik verilerin bir arada bulunduğu kült mekânları ya da döngüsel ayınların yapıldığı diğer kutsal yerler Urartu dinsel inanışlarının siyasal ve toplumsal görevlerini anlamamızda önemli veri kaynaklarını oluşturmaktadır⁷¹. Bununla birlikte Urartu krallarına iktidar ve meşruiyeti veren Tanrı Haldî’dir. Bu yüzden krallar yaptıkları her icraatı; kanal açmak, kent kurmak veya tapınak inşa etmek gibi işleri Tanrı Haldî’nin emri ve onun lütfuyla gerçekleştirmişlerdir. Bu durum kralların ülkenin çeşitli yerlerine yazdırdığı ve Tanrı Haldî’nin adının verildiği yazıtlarda bildirilmiştir. Neredeyse tüm Urartu ülkesinde susi (kule tapınak), Haldi Kapısı, É.BÀRÀ (yüksek oturak) ve basit É (ev) olarak adlandırılan veya Urartuca *iarani* biçiminde ifade edilen Haldi tapınım yerleri kurulmuştur. Memleketin her yerinde Tanrı Haldî’ye yazıtlar (^NA^pulusi) adanmıştır. Nitekim Urartu memleketinde Tanrı Haldi hemen hemen her yerde bulunmakta ve devletin korunmasını sağlamaktadır. Böylece Urartu Devleti’nin teokratik bir yönetim şekline sahip olduğunu söylemek son derece doğru bir tespit olacaktır⁷². Bu teokratik yapı en görkemli haliyle Urartu Anıtsal Yapıları’yla karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁸ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. 2, s.235-236.

⁶⁹ V. Sevin, *a.g.m.*, s.218-222.

⁷⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.214-215.

⁷¹ A. Batmaz, *a.g.m.*, s.151.

⁷² M. Salvini, *a.g.e.*, s.198.

1.Kaya Kapılar

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplulukların tanrı, tanrıça, kült törenleri ve gizemli dinsel inançları konusundaki ilk bilgiler M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında bölgede egemenlik süren Urartu Devleti'ne ait Anıtsal Kaya Kapılar içine yazdırılan çivi yazılı metinlerden öğrenilmektedir. Başka bir yerde karşılaşılmayan bu tür anıtsal kaya nişi yapma geleneğinin şimdilik Urartu uygarlığına özgü olduğu söylenebilir⁷³. Kayalara kapı şeklinde niş yapma geleneğinin dinsel manada hangi düşünceyi ifade ettiği önemlidir. Zira Urartu özelinde bu kapılar erken zamandan geçe doğru takip edildiğinde gerek biçimsel gerekse de içerik bakımından bir gelişim sergilemektedir. Kapı şeklinde ve yüksek kaya fasadına yapılmış olmaları ya da merdivenle ulaşılmaları antik çağlardaki ortak düşünce yapısının özelliklerini yansıtmaktadır⁷⁴. Nitekim Urartu Devleti'nin Anıtsal Kaya Kapıları'na merdivenle ulaşılmaktadır. Merdiven yüksek olana ulaşmayı sağlayan bir kavramdır. Dini anlamda merdiven tanrıya ulaşmak için aracı konumuna karşılık gelmektedir. Bu düşünce yapısı Mezopotamya'daki *ziggurat* yapılarının amacını hatırlatmaktadır. Babil'deki Marduk, Ur'daki Nanna, Şippar'daki Şamaş tapınaklarında da merdivenle ulaşılan birer niş bulunmaktadır. Bu inancın Urartu'ya giriş yollarını geleneksel bir ifade ile açıklamak mümkündür. Öyle ki, Urartu krallık statüsüne erişimini oluştururken, Asur'un monarşik, merkeziyetçi devlet yönetim şeklini örnek alırken, bazı kültürel öğelerini de bu şekilde benimsemiştir⁷⁵.

Kaya nişleri, günümüzde bölge halkı tarafından "Taş Kapı", "Kör Kapı", "Yalancı Kapı", "Çoban Kapısı" veya "Hazine Kapısı" olarak adlandırılmaktadır. "Meher Kapısı" yazıtındaki "*Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Minua, tanrı Haldi için bu kapıyı yaptırdılar...*" sözleri bu anıtların yapıldıkları dönemde de kapı olarak adlandırıldıklarını göstermektedir. Yapıldıkları dönemde dağlarda ve kayalıklarda oturan tanrının bu kapının içinden çıkarak, görüleceğine inanılmaktadır. Dolayısıyla Eski Ön-Asya dinlerinde "tanrının dağdan çıkışı" tasavvuruna uygun bir inancın yansıması olarak düşünülmelidir. Bu tür anıtların en eskisi "Hazine Piri Kapısı"dır⁷⁶.

1.1.Hazine Piri Kapısı

En eski Urartu Kaya Kapısı olduğu düşünülen Hazine Piri Kaya nişinin halk tarafından bu şekilde isimlendirilmesi, günün birinde kapı açılarak içinde bulunduğu zannedilen hazinenin gün yüzüne çıkacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır⁷⁷.

Hazine Piri Kapısı, başkent Tuşpa'nın (Van Kalesi) 12 km güneyinde bulunmaktadır. Burada kalker kayalık işlenerek, 6 m genişliğinde ve 2.80 m yüksekliğinde bir kaya nişi elde edilmiştir. Kaya nişi tek çerçeve ile sınırlandırılmak istenmişse de bu başarılamamıştır⁷⁸. Bu durum kaya kapısının içine yazılan dört satırlık çivi yazısından da anlaşılmaktadır. Diğer kaya kapıları İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları dönemine tarihlendirilirken, Hazine Piri Kaya Kapısı, yazıttan da anlaşılacağı üzere müstakil olarak İşpuini'ye aittir. Yazıtta şu ifadeye yer verilmiştir:

⁷³ Oktay Belli, "Anıtsal Kaya Kapıları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.455; B.B. Piotrovskiy, a.g.m., s.42.

⁷⁴ A. Batmaz, a.g.m., s.152-153.

⁷⁵ A. Batmaz, a.g.m., s.154.

⁷⁶ O. Belli, a.g.m., s.455; B.B. Piotrovskiy, a.g.m., s.42.

⁷⁷ V. Ünsal, a.g.e., s.197.

⁷⁸ O. Belli, a.g.m., s.455.

“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendi’ye bu yazıtı yaptırdı”⁷⁹.

1.2.Yeşilaliç Kapısı

Başkent Tuşpa’nın 60 km. kadar doğusunda bulunan Yeşilaliç Kaya Kapısı ve kutsal alanı M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde İşpuini ve oğlu Menua’nın ortak krallıkları döneminde yaptırılmıştır. Her ne kadar Yeşilaliç Kaya Kapısı ile Meher Kapı kaya nişi aynı tarihlere ait gibi görünüyorsa da bunlardan Yeşilaliç belki biraz daha erken bir tarihte yapılmış olmalıdır. Her iki kapının inşası noktasında karşılaşılan bu farklılık yazıtlarda geçen ve tanrılara sunulan kurbanların sayısında da karşımıza çıkmaktadır. Bu durum başkent ve diğer kentlerin kurban sayısının farklı olması ile açıklanmaktadır⁸⁰.

Sarıya yakın bir renge sahip yüksek kalker kayalıkların güney yüzüne özenle yapılan kaya nişinin, dikdörtgen iki basamaklı bir çerçeve ile sınırlandırıldığı görülmektedir⁸¹. Ayrıca Yeşilaliç Kaya Kapısı çok etkileyici bir kült merkezinin tüm canlılığını yansıtmaktadır. Ancak Yeşilaliç Kapısı, Meher Kapısı’ndan daha büyük olmasına karşın içindeki çivi yazısı toplam 20 satırdan oluşmaktadır. 10 satırlık asıl metin iki kez tekrarlanmıştır⁸². Yazıtta şu ifadelere yer verilmiştir:

“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini’nin oğlu Menua tanrı Haldi’nin su-si⁸³’sini yaptırdı. Efendi Tanrı Haldi’ye yaptırdılar. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanı, bir ferman çıkardı...Tanrı Haldi için oğlak kesilsin ve tanrı Haldi’ye bir boğa kurban edilsin, tanrıça Uarubani’ye bir inek, Haldi Kapısına bir koyun ve Haldi silahlarına bir koyun”⁸⁴.

1.3.Meher Kapısı

Urartu krallığının resmi devlet dini ile ilgili en iyi bilgiyi veren Meher Kapı Kaya Yazıtı’dır. Bu yazıt Urartu krallığının resmi dininin devlet örgütü ile olan ilgisini de açık bir biçimde göstermektedir⁸⁵.

M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında, İşpuini ve Menua’nın krallıkları döneminde inşa edilmiş olan Meher Kapısı, Tuşpa’nın yaklaşık 7 km kuzeydoğusunda, ikinci başkent Toprakkale’nin 600 m batısındadır. Zızmım Dağı kayalıklarının güney eteğinde yer alan kaya nişi ortalama 17-18 m yükseklikte oldukça sert kalker kayalığın güney yüzündedir. Burada da bir açık hava kült alanı kuruludur. Özenle hazırlanan nişin çevresi, iki çerçeve ile sınırlandırılmıştır. 2.60 m genişliğinde, 4 m yüksekliğindeki niş, yerel halk tarafından diğerleri gibi halen kutsal sayılmaktadır⁸⁶. Yerden kapıya kayalıklardan oyularak yapılan basamaklardan çıkılmaktadır. Basamakların bir kısmı aşınmasına karşın büyük bir kısmı günümüze değin varlığını sürdürmüştür⁸⁷.

⁷⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.197-198.

⁸⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.197.

⁸¹ O. Belli, *a.g.m.*, s.455.

⁸² O. Belli, *a.g.e.*, s.31.

⁸³ Tapınak.

⁸⁴ M. R. Payne, *a.g.e.*, s.46-47; V. Ünsal, *a.g.e.*, s.196-197.

⁸⁵ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.190.

⁸⁶ O. Belli, *a.g.m.*, s.455.

⁸⁷ O. Belli, *a.g.e.*, s.30.

94 satırlık olan yazıtın içeriğinden, bu döneme değin ele geçirilen bölgelerin yerel tanrılarının Urartu panteonuna dâhil edildiği görülmektedir. Bu yüzden Meher Kapı Kaya Yazıtı, Kral İşpuini Dönemi'nden itibaren Urartu krallığının politik haritasını canlı bir şekilde yansıtmaktadır⁸⁸. Yazıtta tam olarak 79 tanrı ve tanrıçanın adı geçmektedir. Bunların 1 den 63'e kadar olanlar erkek tanrılar, 64-79 arasında olanları ise tanrıçaları oluşturmaktadır. Yazıtta adı geçen tanrı ve tanrıçalara, önem ve niteliklerine göre hangi hayvandan kaç adet kurban verileceği de belirtilmiştir⁸⁹.

Ayrıca Meher Kapısı'nın yer aldığı Zımzım Dağı kayalıklarının güney eteği, Asma Bahçeleri için çok elverişli bir konuma sahiptir. Kabaca yarım ay biçimindeki arazi soğuktan korunaklı olup, akşam güneşinden de fazlasıyla faydalanmaktadır. Bu yüzden bu elverişli arazi teraslar halinde düzenlenmiştir. Nitekim Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda, Tanrı Haldi için üzüm bağlarının kurulduğundan şu şekilde söz edilmektedir:

*"...Tanrı Haldi için bağ kurulsun. Daha önce burada hiçbir şey yapılmamıştı... Bağ bozumu yapıldığında, Tanrı Haldi'ye 3 koyun kurban edilsin ve diğer tanrıların tümüne 3 koyun kurban edilsin ve şarap libasyonu yapılsın..."*⁹⁰.

2.Şamram Kanalı

Urartu kralı Menua (M.Ö. 810-786) tarafından yaptırılan Van'ın kuş uçuşu 50 km. güneyinde yer alan Gürpınar Ovası'ndan Van Ovası'na tatlı su getiren Şamram Kanalı aynı zamanda geçtiği yerlerde tarım alanlarına hayat vermektedir. Kanal boyunca yaklaşık 5 bin hektarın üzerinde arazi sulanmaktadır. Yerel halkın "Şamram (Semiramis) Kaynağı" adını verdiği bu kaynak⁹¹ Urartu mühendisliğinin bir şaheseridir⁹². 2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan böylesine ölümsüz bir sulama kanalının benzerine şimdiye kadar dünyada rastlanmamıştır⁹³. Kral Menua'nın yaptırdığı kanal boyunca belirli aralıklarla adak yazıtları görülmektedir⁹⁴. Kral kanalın geçtiği duvar boyunca çeşitli yerlere 15 inşa yazıtı yaptırmıştır. Bu özelliğiyle Urartu yapıları içerisinde en çok inşa yazıtına sahiptir⁹⁵.

Yazıtlarda geniş şekilde Tanrı Haldi'nin kudreti ve kral Menua'dan söz edilmektedir. Yazıtın içeriği ise şöyledir:

*"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı "Minua Kanalı"dır". Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua güçlü kral, büyük kral, Biainli Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır. Minua der ki : her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırsa veya her kim değişik bir şey "ben bu kanalı açtım" derse, tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve bütün tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler"*⁹⁶.

⁸⁸ O. Belli, *a.g.m.*, s.455.

⁸⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.190

⁹⁰ O. Belli, *a.g.e.*, s.31.

⁹¹ Oktay Belli, "Sulama Yapıları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.453.

⁹² A. Erzen, *a.g.e.*, s.30.

⁹³ Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1997, s.11.

⁹⁴ Paul Zimansky, "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.465.

⁹⁵ O. Belli, *a.g.e.*, s.13.

⁹⁶ M. R. Payne, *a.g.e.*, s.77.

Burada önemli olan nokta, Tanrı Haldi'nin krallığın siyasi ve askeri faaliyetlerinin yanında tarımsal bolluk ve bereketin getirilmesinde de büyük yardımda bulunduğu olan inançtır. Menua'nın bu kanalı Haldi'nin kudretiyle yaptığını belirtmesi, tüm Urartu kralları gibi onun da yaptığı her şeyi Haldi'ye dayandırmasıyla açıklanmaktadır⁹⁷.

İnşa kitabelerinin içerisinde bir tanesi içerik yönünden oldukça farklıdır. Duvarın üstünde yer alan ve çok büyük bir taş üzerine iki kez tekrar edilen ve iki satırdan oluşan yazıttan şunlar okunmaktadır⁹⁸:

"...Bu bağ Menua'nın karısı Tariria'nındır. Adı "Taririahinili" dir".⁹⁹

Kral Menua tarafından eşi Tariria için bugünkü Kadem Bastı mevkiinde yapay teraslar halinde yaptırılan asma bahçeleri, Asur kraliçesi Semiramis'in Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri sayılan asma bahçeleri ile özdeşleştirilerek efsaneleştirilmiştir. Nitekim Şamram Kanalı aynı zamanda 2800 yıllık ölümsüz bir aşk efsanesinin de simgesidir¹⁰⁰.

Menua'nın Sulama Kanalı ve çevresindeki asma bahçeleri konusundaki en eski bilgi, Ermeni tarihçi Khorone'li Movses'in M.S. 5. yüzyılda tamamladığı eserinden öğrenilmektedir¹⁰¹. Movses efsaneleşen Sulama Kanalı'nın nasıl yapıldığını ayrıntılı bir şekilde anlatarak, günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Efsanede sözü edilen Şamiram (Semiramis), Asur Kralı V. Şamsi-Adad'ın (M.Ö.823-811) karısı olan ünlü Babil Kraliçesi Sammuramat'tır. Sammuramat, kocası genç yaşta öldükten sonra yaşı küçük olan Asur Kralı III. Adad-nirari'nin (M.Ö. 810-783) vasisi olarak 5 yıl hüküm sürmüştür. Bu kraliçe döneminde Babil'in gelenekleri Asur'a girmiştir. Bundan da önemlisi Semiramis, dünyanın yedi harikasından biri olan "Asma Bahçeleri" ile ün kazanarak tarihe geçmiştir. Kraliçe Sammuramat'ın M.Ö. 810 yılında kocası öldükten sonra hüküm sürdüğü yıllar, Urartu Kralı Menua'nın ünlü sulama kanalı ve asma bahçelerini yaptırdığı yıllara rastlamaktadır. Yani Kral Menua sulama kanalını babası İşpuini ile ortak olarak yaptığı krallık döneminde değil, yalnız başına hüküm sürdüğü M.Ö. 810 yılından sonra yaptırmış olmalıdır. Çünkü kanal ile ilgili olarak bırakmış olduğu 14 yazıtta da sulama kanalını inşa edenin yalnızca kendisi olduğunu vurgulamaktadır. Movses'in de belirttiği gibi sulama kanalının ve kanal boyunca yapılan diğer inşaatların birkaç yıl içinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Kraliçe Semiramis'in efsanelere konu olan ve dünyanın yedi harikasından birini oluşturan ünlü asma bahçeleri ile Kral Menua'nın eşi için yapay teraslar halinde yaptırdığı ünlü asma bahçeleri arasında ne gibi bir tarihsel ve sosyal ilişkinin bulunduğunu, yazılı belgelerin eksikliği yüzünden şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Öte yandan efsaneleşerek günümüze kadar halkın dilinden düşmeyen Kraliçe Semiramis ile Kral Menua arasında herhangi duygusal bir ilişkinin olup olmadığı da bilinmemektedir¹⁰².

⁹⁷ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.211-212.

⁹⁸ O. Belli, *a.g.e.*, s.16.

⁹⁹ M. R. Payne, *a.g.e.*, s.81.

¹⁰⁰ O. Belli, *a.g.m.*, s.453.

¹⁰¹ O. Belli, *a.g.e.*, s.18-19; Çalışmasında Movses'in eserinden ilgili kısımlar verilmiştir.

¹⁰² O. Belli, *a.g.e.*, s.16-20; Burada adına bağ diktirilen Tariria adlı bayanın Kral Menua ile olan yakınlık derecesi konusunda farklı bilgiler vardır. Eserde bayan Tariria'nın Kral Menua'nın kızı olduğu noktasında bilgiler olsa da gerek eser sahibinin başka çalışmalarında gerekse diğer uzmanların eserlerinde Tariria'nın Kral Menua'nın eşi olduğuna dair sağlam bilgilere rastlanmaktadır. Bu bilgilerden hareketle bayan Tariria'nın kral Menua'nın eşi olduğunu düşünmekteyiz.

3.Krali Yıllıklar

Kral I. Argiştı Dönemi ile birlikte Urartu Devleti'nde yeni bir yazıt grubu ortaya çıkmıştır. "Yıllık" adı verilen ve Urartu krallarının icraatlarının anlatıldığı bu metinlere sadece I. Argiştı ve II. Sarduri Dönemi'nde rastlanmaktadır. Bu yıllıklarda farklı bir giriş bölümü ve birbirini defalarca tekrarlayan ifadeler yer almaktadır. Her bölüm bir askeri olaya veya bir takvim yılına dayanmaktadır. I. Argiştı'nın yıllıkları, Van Kalesi'nde krala ait kaya mezarının girişinde kayalara oyulmuş yazıtlardır. Bunlar Urartu'nun en büyük kaya yazıtları olup, yazıt mimarisinin en güzel örneklerindedir. Kral I. Argiştı'nın yıl yıl faaliyetlerinin anlatıldığı yıllıkların giriş kısmı şöyledir:

*"...Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivuni'ye yalvardım..."*¹⁰³.

Buradan anlaşıldığı kadarıyla İşpuini ve Menua'nın yazıtlarında genellikle son kısımda verilen Haldi'nin dışındaki diğer tanrılar bu yıllıklarda başlangıçta verilmiştir¹⁰⁴. Ayrıca yıllıkların birçok yerinde Haldi, Teişeba ve Şivini'nin anıldığı kısımlar tekrarlanmıştır. I. Argiştı'nın bu ifadeleri tekrarlamasının nedeni belki de krallıkta gerçekleştirdiği siyasi ve askeri faaliyetlerin tanrıların yardımı olmaksızın gerçekleştiremeyeceğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durumun en iyi izahı yine yıllıklarda geçen "*bütün tanrılarına yalvardım*" ifadesidir¹⁰⁵.

4.Sardurihinili (Çavuştepe)

Kral II. Sarduri Dönemi'nde Urartu Devleti'nin siyasi alanda olduğu gibi, imar faaliyetleri bakımından da en parlak devrini yaşadığının en güzel örneği söz konusu kral zamanında kurulmuş olan Sardurihinili (Çavuştepe) kentinde göz önüne serilmektedir¹⁰⁶. Şehrin Urartu dilindeki adı "Sarduri'nin kurduğu kent" anlamına gelen "Sardurihinili" de¹⁰⁷. Kral II. Sarduri'ye ait pek çok yazıt bulunmuştur¹⁰⁸. Yukarı ve aşağı kalelerden ibaret olan Sardurihinili, yalnız Urartu askeri mimarisinin şaheser bir örneğini teşkil etmekle kalmayıp, sanatsal yapısıyla da Urartu medeniyetinin bu devirde eriştiği yüksek seviyeye tanıklık etmektedir. Gerçekten II. Sarduri bu eserle birlikte "Kudretli Kral, Büyük Kral" olduğunu ispatlamaktadır¹⁰⁹.

Çavuştepe Kalesi'nde iki ayrı tanrıya tapınaklar yapılmıştır. Bahsi geçen tapınaklardan bir tanesi Urartu tanrılarında İrmuşini'ye ithaf edilmiştir. Tapınak girişinin solundaki andezit bloklar üzerinde Kral II. Sarduri'nin büyük bir özenle yazdırmış olduğu adak yazıtı bulunmaktadır¹¹⁰. Yazıtta II. Sarduri daha önce hiçbir şeyin olmadığı bu yerde idare merkezi olarak bir kale yaptırdığını adını Sardurihinili (Sarduri Şehri) koyduğunu, Guguna Irmağı'ndan bir kanal açtırdığını, tarlalar ve bahçelerle bir kent kurduğunu, Haldi ve İrmuşini tapınakları ile

¹⁰³ M. R. Payne, *a.g.e.*, s.150.

¹⁰⁴ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.212-213.

¹⁰⁵ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.214.

¹⁰⁶ A. Erzen, *a.g.e.*, s.34.

¹⁰⁷ Oktay Belli, "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s.210.

¹⁰⁸ V. Ünsal, *age*. S.216-217.

¹⁰⁹ A. Erzen, *a.g.e.*, s.35.

¹¹⁰ O. Belli, *a.g.m.*,s.211-214.

birlikte büyük eserler meydana getirdiğini bildirmektedir¹¹¹. II. Sarduri bu kenti kendi ağzıyla şöyle anlatmaktadır:

“Argiști oğlu Sarduri babasının krali tahtına çıktığı zaman tanrı İrmuşini’ye bu kule tapınağı yaptırdı. Sarduri der ki: Burada tanrı Haldi’ye yüksek bir ev [É.BÀR] ve tanrı İrmuşini’ye bir kule tapınak [susı] yaptırdım. Yeni kentin bahçe ve bağları için Guguna [Hoşap] Çayı’ndan bir kanal açtım. Adı Sardurihinili’dir¹¹².”

Görüldüğü gibi II. Sarduri de diğer Urartu kralları gibi krallık içerisinde Haldi adına imar faaliyetlerinde bulunarak hem Haldi’nin hoşnutluğunu hem de tanrılarına olan minnettarlığını göstermek istemiştir. Ayrıca yazıttan anlaşıldığı kadarıyla başka birçok eser gibi Urartu şehirleri de tanrı Haldi adına yapılmaktadır¹¹³.

5. Teişeba (Karmir-Blur) Kenti

Kral II. Rusa’nın Urartu tahtına çıkış yılı ne yazık ki kesin olarak bilinmemektedir. Fakat adı geçen kralın çok sayıdaki imar çalışmalarından dolayı uzun bir iktidar dönemi geçirdiği düşünülmektedir. Bununla birlikte II. Rusa’nın Asur Kralı Asur-Hadan’ ile yapmış olduğu bir antlaşma belgesinden yola çıkarak Asur-Hadan’ın egemenlik yılları olan M.Ö. 680-668 tarihlerinde II. Rusa’nın da Urartu tahtında bulunduğunu düşünebiliriz¹¹⁴.

Kral II. Rusa Devri (M.Ö. -?- 645) Urartu tarihi içinde yeniden doğuş olarak nitelendirilmektedir. II. Rusa Devri tıpkı Menua’nın iktidarında olduğu gibi oldukça yoğun mimari faaliyetlerin gerçekleştiği bir dönemdir. Ancak II. Rusa, Menua’dan farklı olarak sadece yapı yazıtları bırakmamış, aynı zamanda beş yeni kent kurmuştur. Bu kentler, Toprakkale (Rusahinili), Adilcevaz/Kef Kalesi, Ayanis, Teişeba (Karmir-Blur) ve Bastam’dır¹¹⁵. Aslında Bastam hariç II. Rusa tarafından inşa edilen bütün kale kentlerin adının bir tanrı ile ilişkili olduğu dikkat çekicidir. Buna göre:

Toprakkale: Rusahinili Qilbani-kai (Qilbani Dağı Önündeki Rusa’nın Kenti)

Kef Kalesi: Haldiei URU Ziuquni (Ziuquni Dağı’nın Haldi Kenti)

Ayanis: Rusahinili Eiduru-kai (Eiduru Dağı Önündeki Rusa’nın Kenti)

Kaşmir-Bulur: Teişebai URU (Teişeba’nın Kenti)¹¹⁶.

II. Rusa’nın kurduğu Bastam kenti ise “Rusa’nın Küçük Kenti” (Rusai URU. TUR) adını taşımaktadır¹¹⁷. Bu kale-kentlerin kurulması II. Rusa’nın şehircilik politikasını göstermektedir¹¹⁸.

¹¹¹ A. Erzen, *a.g.e.*, s.34.

¹¹² Veli Sevin, “Çavuştepe: II. Sarduri’nin Görkemi”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.426.

¹¹³ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.218.

¹¹⁴ M. Salvini, *a.g.e.*, s.116.

¹¹⁵ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.226.

¹¹⁶ Ö. Çevik, *a.g.m.*, s.198.

¹¹⁷ M. Salvini, *a.g.e.*, s.117.

¹¹⁸ A. Erzen, *a.g.e.*, s.38.

II. Rusa Devri din-siyaset ilişkilerinin boyutunu açıklayabilmek adına örnek oluşturması için yukarıda adı geçen şehirlerden sadece Teişeba (Karmir-Blur)'da inşa edilen tapınağın kapısında bulunan yazıtın içeriğine değinilecektir. Uzunca bir metin olan bu yazıtın içeriği şöyledir:

“Argiştı oğlu Rusa bu si-si(tapınak)'yi kendisine efendi olan tanrı Haldi'ye yaptırdı ve Aza ülkesinin Teişebaini şehrinin Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdı ve tanrı Haldi'ye adadı. Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve yer çoraktı. Hiçbir şey orada yapılmamıştı. Tanrı Haldi bana krallığı verdiği ve ataların atanmış tahtına çıktığım zaman, bu Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdım. Tanrı Haldi tarafından ve Haldi kapısı tarafından güçlü kral ve Surili Ülkesi'nin ve Bianili Ülkesi'nin kralı Argiştı oğlu Rusa'ya yaşam, sevinç ve büyüklük ile birlikte yetki, güç ve kudret verilsin....Rusa der ki: Haldi kapısı konusunda ferman çıkardım, gerçekten: yeni tapınakta tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa, tanrı Teişeba'ya bir koyun ve tanrı Şivuni'ye bir koyun kurban edilsin....tanrı... Tanrıça “Arubani”ye bir inek, Haldi silahlarına bir koyun, Haldi kapısına bir koyun, tanrı İvarsa'ya bir koyun kurban edilsin. Rusa der ki: Tanrı Haldi...burada kursunlar, ...toprakta adak olarak yaptıklarını saymadan...inşa etsinler. Törenler yapıldığı zaman tanrı Haldi'ye oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa...ve tanrıça “Arubani”ye bir inek kurban edilsin...yapıldığı zaman tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa kurban edilsin. Tanrı Haldi tapınağına oğullar getirdikleri zaman tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin. Tapınakta hizmet etmek istemeyen, yerine, toprakta adak olarak yaptıklarını saymadan, çorak topraklardan taş toplasin... Haldi kapısındaki her bir sununun karaciğeri ve kalbi Rusa'ya verilsin. Kral Teişeba şehrinde bulunduğu zaman sunulan et ve parçalardan karaciğer krala verilsin... Hiç kimse bu şeylerin herhangi birini bozmasın... dana vermesin. Kurbanlık boğa küçük olmasın. Bunları gerçekten buyurdu. Argiştı oğlu Rusa der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse,...her kim ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivuni ve tanrı Marduk onu yok etsinler. Ne adı ne de ailesi güneş altında bulunsun...”

II. Rusa yukarıda içeriği verilen bu imar faaliyetiyle Haldi'ye olan şükran ve minnettarlığını göstermek istemiştir. Bunun nedeni yazıtta da ifade ettiği gibi, tanrı Haldi'nin kendisini atalarının tahtına çıkarmasıdır. II. Rusa da bunun bir göstergesi olarak kendi tabiriyle Haldi'ye “kusursuz” bir yapı sunmak istemiştir. Metne göre bu yapıyı karşılıksız yaptığı da biraz tartışılmalıdır. Çünkü karşılığında tanrısından iyilik, yaşam, sevinç, büyüklük, yetki, güç ve kudret beklemektedir¹¹⁹.

D-Sonuç

Urartu Devleti'nin siyaset anlayışında gerçekleşen her faaliyetten, resmi devlet panteonunun başında bulunan tanrı Haldi'nin görevlendirdiği krallar sorumlu tutulmuştur. Böylece tanrı tarafından vazifelendirilen krallar; yönetme erki, yetkisi ve sorumluluğunu ilahi kaynaktan aldıkları gibi savaşlar, kurulan yeni kentler, bağ ve bahçe düzenlemelerinin tamamı da tanrı Haldi'ye ithaf edilmiştir. Nitekim Urartu Devleti'nin teokratik yapıya sahip olduğunu söylemek son derece doğru bir tespit olacaktır. Bu teokratik siyasi anlayışta en görkemli eserler anıtsal yapılardır.

¹¹⁹ V. Ünsal, a.g.e., s.226-228.

Urartu dini ve tanrılar sisteminin oluşumundaki temel amaç, şüphesiz devletin korunması ve ülke sınırları içindeki etnik farklılıkların bir potada eritilerek birliğin sağlanmasıdır. Siyasi birliğin yaratılabilmesine katkıda bulunulacak öğelerin başında ortak bir dil, ülke içerisinde yaşayan halklara hizmet edecek paylaşılmış ekonomik katkı ve tüm halklar tarafından benimsenmiş ortak bir tanrılar âlemi gerekmektedir. Siyasi bütünlüğün oluşmasında şekillendirici unsur olan din ve dinin içine alınmış farklı tanrılar ile dini yürütmekle görevlendirilmiş din adamları da ayrı bir öneme sahiptir. Aslında bu politika amacına ulaşmış ve Urartu ülkesinde yaşayan Hurri kökenli akraba topluluklarla, farklı etnik kökene sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrılarını birleştirilmek suretiyle geniş katımlı bir din tesis edilmiştir. Zira Urartu dininde, Hurri, Hitit, Asur, Babil ve İran öğelerine sıkça rastlanmaktadır. Urartu dininin birçok öğeyi bünyesinde bulundurması bu dinin çok tanrılı olmasını da beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte birleştirici gaye ile oluşturulmuş devlet panteonunda baş tanrı görevine Urartu toplulukları içerisinde en kalabalık grubu oluşturan, Hurrilerin tanrısı Teişeba'nın geçmesi beklenirdi. Teişeba'nın baş tanrı olarak kabul edilmesine paralel olarak yönetici sınıfın da Hurrili olması anlamına gelirdi. Ancak böylesi bir tercih yapılırken dikkate alınan temel etken kalabalık nüfustan ziyade yönetici sınıfın meşruiyet çabası olmuştur. Nitekim Tanrı Haldi, I. Sarduri ve kabilesinin yerel tanrısı olduğundan, muktedir olan aile kendi iktidarı ile birlikte ilahını da panteonun en üstüne oturtmuştur. Urartuların diğer önemli tanrılarını ise I. İşpuini Dönemi'nde resmi panteonun baş tanrısı Haldi'den sonra ikinci sırada yer alan Hurrilerin yerel tanrısı Teişeba ve üçüncü sıradaki güneş tanrısı Şivini'dir.

Bunun yanı sıra Urartuların dini inançlarında ve onların siyasi hayatında önemli bir rol oynayan Tanrı Haldi'nin kutsal kentinin Kuzey Mezopotamya'daki Muşasir olduğu belirtilmektedir. Eski Yakındoğu dünyasının en önemli kült merkezlerinden biri olan bu tapınağa Asurlular "Muşasir", Urartular da "Ardini" adını vermişlerdir. Kutsal kent Muşasir M.Ö. 714 yılına kadar Urartu Krallığı'nın kült ve taht merkezi olmuştur. Nitekim II. Sarduri'den sonraki kral olan I. Rusa'nın kutsal kent Muşasir'de Haldi tapınağında tahta çıktığı bilinmektedir. Muşasir'nin kült ve taht merkezi olarak seçilmesi tamamen siyasi bir karardır. Ayrıca Muşasir Urartu siyasetine güç katmış ve krallarına meşruiyet kazandırmıştır. Nitekim yönetme erkini Tanrı Haldi'nin elinden alan Urartu kralları için onun kutsal tapınağında taç giyip tahta çıkmak; meşrulaşmak ve ilahi güçten destek almak anlamına gelmekteydi.

Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 714 yılındaki sekizinci seferi ile Muşasir kentinin düşmesi ve tapınakta bulunan kutsal eşyaların Asur'a taşınması, bir noktada Urartu krallığının meşruiyetini yitirmesi anlamına gelmektedir. Böylece kuruluş temeli dini meşruiyet olan Urartu idaresi için kutsiyet atfedecekleri ve Tanrı Haldi'yle bağdaştıracakları yeni tapınım merkezleri kurmaları şart olmuş ve II. Rusa başkent Tuşpa ve çevresinde kutsal kentler inşa ettirmiştir.

E-Kaynakça

- BATMAZ, A. "Urartu Anıtsal Kaya Nişlerinin Olası Kaynakları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 151-161.
- BELLİ, O. *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1997.
- BELLİ, O. *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1998.
- BELLİ, O. "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s.201-209.
- BELLİ, O. "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s. 210-216.
- BELLİ, O. "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 45-73.
- BELLİ, O. "Anıtsal Kaya Kapıları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 455.
- BELLİ, O. "Sulama Yapıları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 453.
- BİBER, H. "Urartu Silahları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.462-463.
- ÇAĞLAYAN, A. "Baskil İlçesi'nin (Elazığ) Yerleşme Tarihi", *Doğu Anadolu Araştırmaları 4*, Elazığ 2003, s. 6-15.
- ÇEVİK, Ö. "İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kenti-Ayanis", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 195-202.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. *Urartu ve Kuzey Suriye*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1984.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. "Urartu Dini", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 474-475.
- ERZEN, A. *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara 1992.
- KÖROĞLU, K. *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1996.
- KUHRT, A. *Eski Çağ'da Yakındoğu*, (çev. Dilek Şendil), C. 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- MUTLU, Akkuş S. "Tabal Krallığı", *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, C.7, Nevşehir 2011, s. 257-267.

- PAYNE, Margaret R. *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, (yay. Nezh Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- PIOTROVSKİY, B.B. "Urartu Dini", (çev. İsmail Kaynak), *A.Ü. DTCTF Dergisi*, C. 23, S. 1/2, Ankara 1965, s.37-48.
- PIOTROVSKY, B. "Early Cultures of the Lands of the Scythians", *Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 1974, s. 12-25.
- RUSSELL, H.F. "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *Anatolia Studies*, Vol. 34, 1984, s.171-201.
- SALVİNİ, M. *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- SEVİN, V. *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003.
- SEVİN, V. "Çavuştepe: II. Sarduri'nin Görkemi", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 426-427.
- SEVİN, V. "Urartu Devleti", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 422-469.
- SEVİN, V. "Elazığ Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", *F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.15, S.2, Elazığ 2005, s. 379-384.
- UMAR, B. *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkilap Yayınları, İstanbul 1999.
- ÜNSAL, V. *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.
- YILDIRIM, R. *Urartu İğneleri*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- YILDIRIM, R. *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Yıldız Yayıncılık, İzmir 2011.
- ZIMANSKY, P. "Urartian Material Culture as Stafe Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire", *Bulletin of the American Schols of Oriental Research*, 1995, s. 103-115.
- ZIMANSKY, P. "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 464-465.